

A Nagytemplom története

Már a 12. században állott egy templom a mai Nagytemplom helyén, ennek „Szent András” neve András apostol, bizánci szent tiszteletére utal. Az 1564. évi tűzben elpusztult háromhajós csarnoktemplom a 14. század második harmadában, Nagy Lajos király idején épült ki egy korábbi, egyhajós, sokszögzáródású szentélyű templom bővítéseként. A gótikus templomból ismert, nevezetes zászlós, báránys zárókő is Nagy Lajos korából való, a Debrecen címerében szereplő zászlós bárány ábrázolása igen elterjedt volt a 14. század végén az építészetben. Elképzelhető, hogy a 15. század közepén is módosítottak a csarnoktemplom szerkezetén, azt mindenesetre elmondhatjuk, hogy a Szent András templom a Tiszántúl legnagyobb gótikus csarnoktemploma volt három hajójával, hat-hat oszloppal, kb. ötven méteres hosszával és tizenhat méteres szélességével. A gótikus Szent András templom a három település vagy falurész, Debrecen, Szentlászlófalvának és Mesterfalvának összenövésénél, területi találkozásánál épült fel, amikor a három település elméletileg már egy településsé olvadt össze. A reformáció korában, a 16. században Debrecen már a történeti Tiszántúl legjelentősebb városa, csaknem tízezer lakossal.

1564-ben szeptember 4-én leégett a Szent András templom, ezután 62 évig romokban állt. Bethlen Gábor támogatásával 1626-ban fogtak hozzá az immár csak „András” néven emlegetett templom újjáépítéséhez (ekkor nevezték már „Öreg” azaz „Nagy” templomnak is). A gótikus boltozatokat nem állították helyre, a gerendás falmennyezetet téglapillérekkel támasztották alá a faragott kőoszlopok helyett. Az északi fal mellé egy, a déli fal mellé két porticust [előcsarnokot] építettek, a templom tornyát cserepes tető fedte (innen nevezték Cserepes- vagy Fehér-toronynak). A torony csúcsán aranyozott sisakgomb volt, a toronyban óra is került, mely egy díszes, fémből készült hold járásával mutatta az időt. A templom falait Bethlen Gábor címere, valamint a fejedelem előtt tisztelgő és az újjáépítést elmesélő latin és magyar feliratok díszítették.

Kisebb-nagyobb sérüléseket folyamatosan okoztak a Debrecenben oly gyakran fellobbanó, néha hatalmas pusztulást okozó tüzek, melyek közül az 1802-es majd a templomépület vesztét is okozza. Mivel a templom helyreállítására semmi remény nem volt, 1803-1805 között elbontották a középkori katedrális maradványait.

Az egyházvezetés felvette a kapcsolatot a Református Kollégium sikeres tervét elkészítő Péchy Mihállyal, akiről tudni kell, hogy egykor kollégiumi diák volt, a 19. század elején Nagyszebenben élt, mint katonamérnök, őrnagyi rangban szolgált, végezetül unokaöccse volt Péchy Imrének, a debreceni egyház főgondnokának. A tervek szerint a déli, piactér felőli oldalra került a kettős torony, alapvetően megváltoztatva és meghatározva ezzel a Nagytemplom ma ismert jellegzetes formáját: tehát az egykori, hagyományosan keleti-nyugati irányú csarnoktemplom helyett merőben új, főhomlokzatával a mai Kossuth térre, az egykori vásártérre néző épület tervei rajzolódtak ki.

1809-re készült el a falazat, 1814-re fejezték be a főhajó boltozását, a karzatok elhelyezését, 1818-ra húzták fel a keleti, 1822-re a nyugati tornyot. A templom külső munkálataival egyidőben, 1817-ben hozzákezdtek a belső berendezés kialakításához. Ekkor a Református Kollégium rajztanárának, Kiss Sámuelnek a tervei alapján Pesten elkészítették a ma is látható empire stílusú szószéket. Az úrasztala és az azt körülvevő korlát Dohányosi József debreceni asztalosmester munkája. A padokat helyi asztalosok készítették el.

A belső berendezéshez tartozott még a templom orgonája. A kétmanuálos, 30 regiszteres, „pedálás” klasszicista orgona Jakob Deutschmann bécsi mester munkája. A berendezés részét képezi immár másfél évszázada az a karosszék is, amelyet 1842-ben adományozott egy gyülekezeti tag a Nagytemplomnak, s amelyben Kossuth Lajos ült 1849. április 14-én, a Habsburg ház trónfosztása kihirdetésekor. Az 1802-ben megsérült Rákóczi-harangot csak 1873-ban öntötték újjá, ekkor vágták ki belőle azt a Rákóczi család címerét és a jelmondatot tartalmazó részt, amely most a Református Kollégium Oratóriumában látható.

Csak nagyobb egyházi ünnepeken kerülnek elő a templomi berendezéshez tartozó, igen gazdag úrasztali felszerelések (kelyhek, kannák, edények, terítők, abroszok). Ezek legkorábbi darabjai a 17. századból származnak, nem egy közülük jellegzetes debreceni ötvösmunka, esetleg erdélyi fejedelmek ajándéka.

A Nagytemplom legjellemzőbb adatai a következők: 90 cm magas falazott teraszon áll, kelet-nyugati irányú tulajdonképpeni mellékhajója 55 méter hosszú 15 méter széle, észak-déli főhajója (két végében az orgonákkal, déli végében a szószékkal) 38 méter hosszú és 14 méter széles. A tornyok magassága 61 méter. Befogadóképességét illetően igen eltérő adatok láttak már napvilágot, mintegy 3000 ülőhely van benne. A templombelső monumentalitását csak

fokozzák a fehérre festett hatalmas falfelületek és a sarokpilaszterek árnyékhatása. Mindezt a berendezés fentebb ismertetett puritánsága csak erősíti.

A debreceni református egyház és Nagytemploma

Az egyházközség története a reformációtól a második világháború végéig valahol egyet jelent a város történetével - a város és az egyházközség vezetése évszázadokon át jóformán ugyanazokból az emberekből állt. A templomlátogatás a protestáns felfogás szerint is a hitélet központi elem: Debrecenben a kálvinista egyház és város egyaránt kötelezte a híveket a templomba járásra. Debrecen városa évszázadokon át lényegében egy kálvinista városállamként működött (nevezték Christianopolisnak is), ahol a városállam egyháza lényegében államegyházként élte mindennapjait. A város gyakorolta az egyházközség feletti kegyúri jogokat, fizette a lelkészeket és gondoskodott a templom karbantartásáról, szükség esetén felújításáról, berendezéséről.

Nem tudhatjuk pontosan, hogy mikor jelent meg a városban a reformáció. Nem lehet kötni egy személyhez, még akkor sem, ha a hagyomány Bálint pap nevét őrizte meg, mint az első protestáns prédikátorét. Évtizedekig tartó folyamatként kell elképzelni a hitújítás térnyerését: 1552-ig ferencesek és lutheránusok egyaránt prédikáltak a debreceni Szent András templomban, a későbbi Nagytemplomban. Összetett volt az említett folyamat, amelyben megvolt a maga szerepe az egyén döntésének éppúgy, mint az egyházat fenntartó patrónusnak, lett légyen az a város földesura, korszakunkban az Enyingi Török család, vagy vele egy súllyal a város magisztrátusa. A döntésben számított a régi és új szertartások különbözősége, a régi és az új egyház szervezetének eltérő volta. Sokat jelentett az egyházi szertartások anyanyelvűsége, ezzel összefüggésben a hittételek is közérthetőbbé váltak, vonzóvá tette az új irányt a feudális világban annyira fontos pompa és ceremóniák fokozatos elhagyása.

A Tiszántúl reformációjának már ekkor Debrecen a fellegvára, ez nem független a város gazdasági erejének korabeli látványos növekedésétől. A hagyomány szerint a Pápáról Debrecenbe került, illetve a Török Bálint, mint birtokos által Debrecenbe hozott Bálint pap tevékenységének köszönhetően gyökereztek meg a lutheri tanok a gazdagodó városban, az 1530-as évek végén (a hagyomány szerint 1536-ban), amit hamar követett a város iskolájának protestáns jellegűvé válása. 1550 körül országszerte jelentkezni kezdenek a reformáció

második, svájci eredetű hullámának szószólói, mindnyájukat megelőzte Zwingli és Kálvin tanainak befogadásában a Tiszántúl, s elsősorban is annak Erdélyhez tartozó központja, Debrecen. 1557-ben Kálmáncsehi Sánta Mártont a jórészt váradi, részben erdélyi püspökség romjain létrejött, tiszántúlinak és egyházkerületnek nevezett püspökség élére választják meg. Superintendensnek nevezik az egyházigazgatás új vezetőjét, aki egyértelműen a helvét irány követője volt. Debrecenben Méliusz Juhász Péter lesz hamarosan Kálmáncsehi követője, akinek munkássága meghatározó egyházszervezetünk szempontjából. Szigorúsága, rendszeressége nemcsak követi Kálvin útmutatásait, sok ponton túl is jut azon. Korának egyik legeredetibb teológusa volt, aki a reformátusok egységének zálogát a Bullinger által összeállított Második Helvét Hitvallásban találta meg, mely az 1567. évi debreceni zsinat óta a magyar reformátusok bevett hitvallása. Méliusz Péter idejében az egyház a közrend, a társadalmi élet, az iskola és a jogrendszer felügyeletére is igényt tartott a várossal egyetemben, illetve a város vezetésével karöltve. A debreceni magisztrátust évszázadokon át irányító erkölcsi felfogás gyökerei is a reformáció-korabeli Debrecenben vannak. Méliusz 1561-ben már mint debreceni szuperintendens, azaz püspök szerkesztette meg a Debrecen-Egervölgyi Hitvallást, amely nemcsak az istentisztelet, az egyház, a dogmák világában kívánt eligazítást nyújtani, hanem egyéni és közerkölcs, egyén és család politikai, gazdasági magatartása kérdéseiben is szigorú utasításokkal látta el úgy a hívőket, mint az egyház és politikai közösség vezetőit. A talán embertelennek és drasztikusnak tűnő büntetések elsődleges célja nem a bűnösök megjavítása, hanem a büntetés, az elrettentés volt. A Szentírás volt a mérce, az ótestamentumi parancsait is figyelembe vették az új építések, ahogy volt ez Genfben Kálvin alatt.

A debreceni egyház belső életét a Méliusz halála utáni évtizedekben nagyobb változások nem befolyásolták, majd a puritanizmus hozott komolyabb változást, akkor is elsősorban a hitelvi kérdésekben. A mindennapok egyháza továbbra is a várossal szoros szimbiózisban élte életét. A magisztrátus, azaz a városi tanács kezelte az egyház anyagi ügyeit, továbbá ellenőrizte a polgárok erkölcsi életét. Csupán a házassági/válási ügyekben ítélkezett az egyház, minden más büntetőjogi teendőt a város tartott kézben, még akkor is, ha az a Tízparancsolat megtartására vonatkozott is. A város előjárósága tartotta kötelességének, hogy az egyházat, „a keresztyén respublica virágos és veteményes kertjét” oltalmazza. Kötelezővé tette az istentisztelet látogatását, az illendő beszédet felügyelte, ugyanígy a tiszta házaseletet.

A vétkes polgárnak a város által kirótt büntetés után az egyházat is meg kellett követnie, hiszen a jogrend ellen vétő egyúttal Isten törvényeit is megsértette.

A lelkészek szószerűről elhangzott szava néha a törvény erejével bírt, ha valakit „kiprédikáltak”, azaz a gyülekezet előtt istentiszteleten felelősségre vontak, az illetőnek a törvénnyel is számolnia kellett. Ugyanakkor az egyház jó rendjére olyan módon is vigyázott a város, hogy lelkészt is perbe foghatott, és ha az a Tízparancsolat ellen vétett, halálra is ítéltetett.

Egyházfenntartás a változó időkben

Debrecenben a városi jog szerint öröklött tulajdonáról a végrendelkező örökösei sérelme nélkül nem rendelkezhetett, de szerzett vagyonát arra hagyta, akire akarta. Általános volt a városban, hogy a szerzett javakból mindig hagytak az egyházra vagy a fenntartásában működő iskolákra. A polgárok egyike sem volt kirívóan gazdag, a 18. századi végrendeletekben egyházi-iskolai célra hagyott összegek egy átlagos vagyon egytizedét jelentette. Támogatták papok, kántorok fizetését, templomok és parókiák fenntartását. A templomépítésnél is gyakoribb a Református Kollégium támogatása, gondoskodtak a külföldi egyetemeken továbbtanuló diákokról, ösztöndíjasokról, az egyház árvákat segítő pénztáráról.

A szegénygondozás, az ispotály létrejötte megelőzte a reformációt. 1752-ig a város, ezután az egyház tartotta fenn. Voltak utcánként nyomorgók (belső szegények) is az ispotályiak (külső szegények) mellett. 1752-ig felügyelte az ispotálymester az ispotályt, ezután a lelkészek az ispotálymesterrel majd a gondnokkal, végig együttműködve a dékánnal, akit a szegények sokáig maguk választottak az ispotály élére. A belső szegényekre az utcánként választott koldusok bírái felügyeltek, őket az illető utca választotta (az utcáknak a város mellett volt bizonyos autonómiája). A 18. században külön hagyományoztak az ispotályi és utcabéli szegényeknek, de a legrégebbiek mind az ispotálynak. A Tanács 1769-es kezdeményezésére jött létre a tűzkárosultak alapja, börtönök lakóit is segítették néha, messze megelőzve a modern kori gondolkodást. Hagytak házakat is az egyházra, 1650-1773 között tizennégy házat és egy boltot, az ispotályi templom egy, az Ispotály hármat, a Cegléd uccai lányiskola egy, a Kollégium két, a város egy házat öröklött. A 19. század elején mintegy nyolcvan malom volt Debrecenben, 1646-1779 között négy malmot az ispotályra, négyet a kollégiumra hagytak.

Debreceni polgárok költségén könyvek jelentek meg, debreceni népkonyhán ettek diákok is, vagy végigjárták a várost élelemért. Beszámolhatunk igaerőről, teherhordásról is templomépítéskor, közadakozásból újult meg a Kistemplom teteje 1767-ben, az adakozásban a céhek elöl jártak. Az egyházközség kormányzása ezekben az évtizedekben vált le a városi kormányzatról. A városi és egyházi kormányzás 1763-ban vált szét teljesen, de már 1753-ban deklarálták a világi és egyházi elemek együttes egyházkormányzását Debrecenben.

Sajátos, kivételezett helyzetben volt a debreceni református gyülekezet az egyházkerületen belül: évszázadokon keresztül olyan anyagi és erkölcsi terheket hordozott a tiszántúli reformátusság érdekében, hogy erre hivatkozva folyamatosan eltekintettek egyházának egyházmegyei és egyházkerületi felügyeletétől.

A reformkorban a debreceni református gyülekezetben is felmerült az egyházi közteherviselés és képviselői kérdése: 1842-ben hangzott el az egyik közgyűlésen, hogy egyes egyháztagek azért nem akarják fizetni az ezüstpénzben kivetett egyházadót, mert nincsenek megfelelően képviselve az egyházvezetésben. Létrejött a polgári kornak megfelelő egyházi képviselői rendszer, választóvá vált a gyülekezetben minden férfi, aki egyházi adót fizet és büntetlen előéletű. Az egyházi adó fizetésére kötelezték azokat is, akik az alól eddig mentesek voltak, úgymint tanárok, tanítók, lelkészek, segédlelkészek – mindannyian csak adójuk befizetése után válnak választóvá. Mindenki, aki választó, választható is. A lelkészek hivatalból tagjai a gyülekezet képviselői testületének.

Létrejött az egyháztanács (presbitérium) belül a ma is használatban lévő bizottsági rendszer. Először pénzügyi, számvevősegi, nevelési és könyörületességi bizottságokban folyt a munka. A világi jellegű egyházközségi közgyűlés intézte az ügyeket.

A 19. század végéhez közeledve a város ismét egyre erőteljesebben támogatta az egyház működését: 1868-ra mintegy 1.000 katasztrális holdnyi birtokot, 1875-re 11.000 forintnyi évjáradékot juttatott annak. Az egyházközség viszonylagos önállósága az egyház felettes hatóságaitól (egyházmegye, egyházkerület) is biztosítva maradt, történelmi érdemei és a hagyomány miatt. A gyülekezet önállóságán az sem változtatott, hogy az 1860-as évektől évtizedekig az volt a jellemző (mintegy őrizve az évszázados hagyományt), hogy a városnak és a gyülekezet presbitériumának a tagjai lényegében ugyanazok a személyek voltak. A megnövekedett református lakosság, a kertségi, külterületi hívek növekvő létszám indokolta

azt, hogy 1890-ben immár hat, 1914-ben hét lelkész szolgált a hatalmas, még mindig egységes szerkezetű városi gyülekezetben. A két világháború között korlátozott önállóságú egyházzrészek alakultak, enne köszönhetően 1937-ben tizenegy volt a debreceni lelkészek száma. A történelmileg egységes debreceni református egyházközség önálló gyülekezetekké tagolódására csak a második világháború után került sor: 1947-ben a presbitérium 12 önálló gyülekezetet alakított és 7 fiók, illetve missziói egyházközséget szervezett. A gyülekezetek önálló élete hivatalosan 1949-ben kezdődött el. A Debrecen-Nagytemplomi Református Egyházközség egy a tizenhét gyülekezet közül, de múltjának és mai súlyának köszönhetően megőrizte évszázadok alatt kivívott és kiérdemelt tiszteletét.